

tok, értesülések, utánolvasások ismereteivel. Kiegészíti az egyes, kinagyított, benyomások alapján fölvázolt pillanatképeket a műgépük vetített életutak képeivel. Mint már előző kötetében is — az irodalmi emlékek mellé képzőművészeti portrék, a század első felének színházi világából való felvételek társulnak. A huszonégy éves Bortnyik Sándorra emlékezik vissza 1917–18-ból, az 1935-ös Csontváry-kiállításon lenyűgöződő Vaszary Jánost idézi meg. A századelő ünnepeit „szőke csodáját”: Márkus Emiliát követi a Nizsinszkij-feleség lánya sorsa alakulásáig; Jászai Marit mint gyermekkorában véletlenül megismert penzió-szomszédot eleveníti fel. Különös figyelmet szentel a helyszínek, az emberteremtette, közvetlen környezet aprólékos tényeinek. A Budapesti Napló főszerkesztőjének szecessziós ízlést tükröző lakása; Lukács György szüleinek délutáni zsúrja; Erdős Renée milleniumi kiállításon vásárolt s Rákoshegyen felállított vadász-kastélya; Fémess Beck Vilmos műtermi összejövetelei, a kor egy-egy jellegzetes hangulatának hordozóiként jelenítődnek meg.

A *Tegnap újművészek* szintere főként az 1910-es évek Párizsa. Az egykori, élményekre szomjas fiatal nő szemével, a korabeli fogadtatás, légkör felidézésével emlékezik meg a Független Művészek Szalonjának huszonhetedik kiállításáról, majd fokról fokra, a megismerés menetét és első benyomásait követve a Cézanne nyomában felburjánzó formabontó irányokról a Fauves-októl a kubistákig. Ezt, a korabeli szenzáció-élmény megőrzését montparnasse-i séták, művész-kávéházak emlékei, a Café de Fore-ban megpillantott Apollinaire leírása, Kahnweilerrel: Picasso egyik gyűjtőjénél tett látogatás beszámolója egészíti ki. A kortárs irodalmi légkört a festő-íróvilág találkozásai nyomán festi. Az őket körülvevő, mozgalmak, hányatott életforma legendái búvkörét eleveníti föl, ahogy az akkor megérinti, az ottélt magyar művészek kalauzolásának köszönhetően. Ráth Alfréd, Farkas István s a Galimberti házaspár jelenti közvetlen környezetét. Emléket állít az ő művészi, emberi magatartásuknak, de sort kerít az itthon megismert, új úton járó festők: Tihanyi Lajos, Berény Róbert, Uitz Béla alakjainak felidézésére is. A párizsi tapasztalatok birtokában tudósíthat már a bécsi Kokoschka-csoport pesti kiállításáról. És ez, a kötet alaphangját megütő, párizsi élményréteg az, amely nemcsak a franciaországi, nem-képzőművészeti beszámolókat fonja egységbe — a Gyagilev-balet, Sztravinszkij merész párizsi kísérleteiről, az 1913-ban megbukott Tavasz megszenteltetése bemutatótól a külváros mulató kubista hatású fényprizmáiig —, hanem az itthon felpezsdülő irodalmi, festői, népzeneügyítői

mozgalmaknak is az együttes, közös légkört hangsúlyozza. Ebbe az áramlatba helyezve örökíti meg az 1915-ös Tett csoportját, a huszonnyolc-harmincéves Kassák személyes vonzerejét, szervezői bölcsességét, majd a bécsi emigráció, a Bécsi Magyar Újság körének atmoszféráját.

Dénes Zsófia maga is hangsúlyozza, hogy — talán eddigi írásainál is erőteljesebben — a személyes színezet megőrzésére törekszik. Ismétlődő fordulata: nem a művekről, hanem az egykori élő emberekről; eleven benyomásairól szándékozik képet adni, arról, ami a kor légkörében fogant. Gonddal őriz és közread minden kezébekerült írásos emléket: levelet, dedikációt Móricz Zsigmondtól Erdei Ferencig, s Moholy-Nagy László ifjúkori verséig. De a két kötet túlnyomó része a szubjektív reflexió, az „én így láttam”, „én így emlékszem” vállalása.

Széles Klára

„Nem engedélyezem!“ A cenzúra bizottság dossziéjából. Összeállította és sajtó alá rendezte Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Bp. 1975. Kossuth K. 447 l.

Egymás után kerülnek napvilágra elfeledett, elsüllyedt, *elsüllyesztett* dokumentumok. Olyan dokumentumok, melyek az emberiség, a nép, az ország történetének rejtett oldaláról tanúskodnak; a történelem mélyén mozgó erőkert hitelesen, szépítés nélkül tárják fel. A rejtett oldal feltárása közelebb visz a valóság, saját múltunk hívebb megismeréséhez, s egyben segíti a jelen problémáinak eszmei tisztázását is.

Márkus László, Szinai Miklós és Vásárhelyi Miklós dokumentumkötetében fel-lebben a függöny a fasiszta háborúba lépő magyar kormányok nyilvános színjátékának kulisszái mögött. S bár a mai olvasó ismeri (vagy inkább: ismerheti) a második világháborús magyar sajtót, arról azonban kevés fogalma lehetett három évtizeden át, hogy mit *kell*ett annakidején közölni a sajtóban és mi, miért volt *tilos*.

Marx Megjegyzések a porosz cenzúra-utasításról (1842) című cikkében kifejtette, hogy ahol cenzúra van, ott a cenzor számára a *tendencia* a fő kritérium. „Az író tehát a *legszörnyűbb terrorizmusnak*, a *gyanú bíraskodásának* van kiszolgáltatva... Az olyan törvények, amelyek nem a *cselekményt*, hanem a *cselekvő érzületét* teszik fő kritériumaikká, nem egyebek, mint a *törvénytelenség pozitív szentesítései*...” Egy másik korabeli írásában — Viták a sajtószabadságról — megállapítja, hogy „a cenzúratörvény *rossz rendőri rendszabály*, mert nem éri el

azt, amit akar, és nem akarja azt, amit elér”.¹

E megállapítások igazát támasztja alá a Nem engedélyezem. A szabad sajtó és a cenzúra közötti feloldhatatlan ellentét, a szabadság és az elnyomás közötti harc különösen éles módon nyilvánult meg Magyarországon a huszonöt esztendő ellenforradalmi korszakban. „Némely közjogászunk megkülönböztet eléleges és utólagos cenzúrát... E megkülönböztetésnek nincs különösebb jelentősége, minthogy a sajtószabadságot mindkettő megsemmisíti” — írta 1942-ben Egyed Zoltán.² S bár ez igaz, hiszen sajtószabadság Magyarországon nem volt — s ez nem csak az előzetes cenzúra két szélsőséges periódusára (a fehérterror, majd a második világháború) érvényes —, ez nem azt jelenti, mintha a huszonöt év során a cenzúra mindvégig azonos tartalommal, egyforma módszerekkel élt volna. Vásárhelyi Miklós bevezető tanulmányában felvázolja az egész korszak sajtóviszonyait, s bemutatja, hogy a cenzúra mily „hajlékonyan” igazodott a különböző szakaszok politikájának követelményeihez. Idézi Horthynak 1919 októberében elhangzott szavait: „Mint minden felvilágosodottan gondolkodó ember, én is a legnagyobb híve vagyok az emberi jogoknak, s közöttük a sajtószabadságnak is. Nem hallgathatom azonban el hogy Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak”. A tanulmány s az utána következő titkos utasítások egyértelműen tanúsítják, hogy a kormány félt a sajtótól (nem kell itt hangsúlyozni, hogy elsősorban a kommunista sajtótól — de minden progresszív gondolattól, minden becsületes „polgári” publicista írásaitól is), s hogy a sajtóirányítás alapvető célja a horthysta rendszer átmentése volt a háború utánra.

Itt sorakoznak a sajtóra, illetve a cenzúrára vonatkozó alapvető rendeletek és intézkedések: az előzetes cenzúra újra-bevezetése, a rendeleti úton történő kormányzás, a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal megszervezése, a Miniszterelnökségi Sajtóellenőrző Bizottság s a Sajtókamara német mintára történt megalapítása.

Megjelennek a színen a fő- és a mellékszereplők. Eleven portrék rajzolódnak ki a szélsőjobboldalt reprezentáló karrierista hivatalnokoktól a liberális, tisztességes s a kellő időben leváltott cenzorokig. Végig követheti az olvasó Ulléin-Reviczky Antal útját, aki 1943 szeptemberéig, stockholmi nagykövetté történt kinevezéséig töltötte

be a sajtófőnöki tisztelet. Találkozunk Eckhardt Tiborral — akinek sajtófőnöki múltja 1919 őszére nyúlik vissza —, Antal Istvánnal, Szálasi későbbi propaganda-miniszterével. S a hírhedt lett (nevüket sem érdemes itt említeni) fasiszta cenzorok mellett olyan kitűnő emberek nevével találkozunk az olvasó, mint Dutka Ákos, Komjáthy Aladár, vagy az ország megszállása után azonnal leváltott és illegálisába kényszerült Torma Domokos.

Mindez a belső ellentmondásokat érzékelteti. A sajtóirányítás hol jobbra, hol balra billent: időnként képmutatóan „csendesítette” a szélsőjobbot, néha pedig — érdekeinek megfelelően — „engedékenységet” mutatott az ellenzék iránt, így például a Magyar Nemzet „hazafias” (értsd: náciellenes) cikkeivel kapcsolatosan. Egészen az ország megszállásáig éltek ellenzéki lapok, írtak — bár virágnyelven, minden módszert kihasználva a cenzúra elleni harcban — a bátor baloldali publicisták. Utolsó legális góccuk, a Népszava az utolsó percig felemelte szavát a gyalázat ellen. 1944. március 19. után — cenzúra nélkül — egyre-másra születtek új lapok a föld alatt. Az 1942-ben megfajtott Szabad Nép 1944 őszén újrarendült — egyik terjesztő e kötet munkatársa, Szinai Miklós volt.

A bevezető tanulmány szerzője így foglalja össze a dokumentumokból levont alapvető tanulságot: „A cenzúrautasítások tanulmányozása során szembeötlő kettősségre figyelhetünk fel. Németsbarát frázisok, ömlengés, szolgálai hódolás, fellengzős fogadkozások váltakoznak az útbaigazítás szövegeiben kétértelműen megfogalmazott németellenes manipulációkkal, illetve az angolokkal és az amerikaiakkal rokonszenvező cinkos összekacsintásokkal. Következésképpen ez nemcsak a dokumentumok jellegének, hanem a kormány politikájának is. Kétségtelen, hogy egy-egy utasítás megfogalmazásakor az illetékesnek mindig szem előtt kellett tartania azt, hogy az adott körülmények között a németek — ügynökeik és besúgóik révén — tudomást szereznek minden írásban rögzített betűről. Ez a bizonyosság ihlette a retorikát. De a szemfényvesztés kétirányú volt. Az utasításokat szerzőik békeelőkészítő anyagnak is szánták. Ez a perspektíva ösztönözte a fortélyos észjárás. Kettős volt tehát a cenzúrautasítások rejtett rendeltetése: megnyugtanni a németeket a szövetségi hűség felől, ugyanakkor pedig kiérdemelni a jövőbeni ítélkező jóindulatát. Egyik manipuláció sem sikerült... Így a Sajtóellenőrző Bizottság dokumentumainak pozitív arányalatai is csak a kihagyott nagy lehetőségek mementói.”

A Nem engedélyezem első ízben teszi közzé a második világháborús magyar sajtócenzúra iratait. Hogyan találták meg

¹ MARX—ENGELS Művei. I. köt. Bp. 1957.

² EGYED Zoltán: A sajtószabadság és a sajtócenzúra. Magyar Sajtó 1942. 9. sz.

ezt az évtizedeken ét rejtőző anyagot a kötet összeállító? — a Szerkesztői tájékoztató ad választ a kérdésre. A Sajtóellenőrző Bizottság iratai sem a Miniszterelnökség, sem az országgyűlés irattárában nem maradtak fenn, az úgynevezett Parancskönyv is eltűnt néhány évvel a felszabadulás után. Az Országos Levéltárban, a berni követség anyagában őrzött iratmások között (OL Küm. Berni követség k. 84 — XI. — res. 1944/379) lappangtak az utasítások, melyek filmjeiről a követség egyik munkatársa készített részletes jegyzéket; a többi irat az Igazságügyminisztérium aktái és a cenzurát közvetlenül irányító Külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának anyagában búj meg. Ezek alapján a kötet három részre tagolódik: 1. Cenzúrautasítások 1939. szeptember 1941. május; 2. Cenzúrautasítások 1941. augusztus — 1944. április; 3. A Külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának anyagából.

Az utasítások végigolvasása során fellevenedik a korszak, megjelenik a magyar uralkodó osztály és a világpolitika fő reprezentánsai. Am az utasításokban és mögöttük: ott a „másik” Magyarország. Rajniss Ferenc panasolja Ullein-Réviczkynek, hogy „Amerikában Károlyi Mihályt mint új magyar államfőt portálják...” (809—1941. szept. 11., 368. p.) S bár a dokumentumok zöme a szegény, a tragédia érzését sugallja, nem egy közülük a humort sem nélkülözi. Ilyen például a Szemelvények a cenzúra által törölt lapközleményekből: „Híd című irodalmi lap Szerkesztői üzenetek rovatában (nov. 17-én) ezt az üzenetet akarta megjelentetni: „Isten malmi. Irigyeljük, hogy ennyire el tud menekülni a jelentől. Egyéb-ként az önmagát s valamennyiünket áltató történettudomány az ön által felsoroltakon kívül még a következő okokban jelöli meg a birodalom bukását: 1. A birodalom túlságos kiterjedése; 2. A leigázott népek ellenséges magatartása a fegyveres hódítókkal szemben; 3. A pénz és az áru normális viszonyának felbomlása; 4. A hagyományok nélküli kormányzó réteg alkalmatlansága az uralomra. (Ugyebár érthető, hogy nem a jelenre, hanem a római világbirodalomra gondol ilyesmikkel a lap...” (396.)

Kitűnően támasztják alá ezt a másik oldalt a kötet végén közölt facsimilek. Itt találja az olvasó Benjámin László Nyújtózik már című költeményét, melynek második szakaszát keresztben áthúzta a cenzor; látjuk a Magyar Nemzet cenzúrázott kéziratait, a Népszavából törölt hirdetéseket; Rákóczi Imre utasítását az 1942. március 15-i tüntetéssel kapcsolatban. Fennmaradt a Mussolini bukásakor kiadott telefonutasítás — mellette az utasítást tudomásul vevő szerkesztők — a gestapósok által az

utcan meggyilkolt Kórodi Béla (Kis Újság) s a mártírhalált halt Gosztonyi János (Népszav) aláírása.

A kötet izgalmas olvasmány és alapvető forrásmunka. Talán első darabja egy sajátos interdiszciplináris stúdiumnak, a hiányzó magyar cenzúratörténetnek. A cenzúráztatás szoros összefüggésben áll a korszak történetével általában, de különösen a munkásmozgalom és az illegális kommunista párt történetével, továbbá a sajtó és az irodalom történetével. Köztudott, hogy a magyar történelmet végigkíséri a szélesebb értelemben vett, a jogi formulákat meghaladó cenzúra, mely a különböző periódikusokban más-más módon nyilvánult meg, adekvát módon az osztályharc mindenkori alakulásához.

A gondolatszabadság elnyomása, a „gyanú bíráskodása”, e rossz rendőri rendszabály végigkísérte a magyar nép történetét, a haladó mozgalmakat a XVI. századtól a második világháború végéig. A gondolatszabadságnak e többévszázados üldözése összefoglaló műbe kívánkoznék — a téma messze túlnó sajtótörténeti jelentőségén. Ehhez a kutatáshoz nyújt alapvető forrást a Nem engedélyezem! című kötet.

Markovits Györgyi

Illés Lajos: Kezdet és kibontakozás Bp. 1974.
Szépirodalmi K. 438 l.

Illés Lajos tanulmányainak kötete szinte egész élő irodalmunkat felöleli. Akár a mai magyar irodalom kritikai panorámájának is tekinthetjük a *Kezdet és kibontakozás*. Mindez a könyvben tetest öltő munka folyamatosságára és szervezősége utal. Alig tíz esztendő alatt Illés végigpásztázta egész irodalmunkat, bemutatta a legjelentősebb alkotó egyéniségeket és műveket. Igaz viszont, hogy a részletesebb és elmélyültebb műelemzésre így kevesebb ideje maradt. Pedig igénye és hajlama lett volna erre is, mutatják Szabó Magda regényeiről vagy Garai Gábor verseiről szóló írásai, illetve Illyés Gyula *Új versek* című kötetéről írott tanulmányszerű kritikája, amely annak idején egész vitát kavart.

Kötetét három ciklusba rendezte, a tanulmányok és kritikák irodalomtörténeti összefüggései szerint. Az első ciklus, az *Irók és művek* íróportrékat és bírálatokat közöl. Fodor József, Illés Endre, Illyés Gyula, Hidas Antal, Szabó Pál, Sándor Kálmán, Sarkadi Imre, Szabó Magda és Garai Gábor ennek a fejezetnek a hősei. A tanulmányok és bírálatok és új magyar irodalom néhány kiemelkedő művének a természetét és prob-